

Національні меншини в Україні

УДК 63.3(2)622.5

В.Є. Поляков

ЄВРЕЙСЬКИЙ ФАКТОР В ОКУПАЦІЇ КРИМУ ТА ПАРТИЗАНСЬКОМУ РУСІ 1941-1944 РОКІВ

До теперішнього часу вклад етнічних євреїв у партизанський рух Криму ще не розглядався. У роки другої світової війни через цілу низку суб'єктивних чинників значна частина єврейського населення півострова не мала можливості евакуюватися і стала жертвою Голокосту, але і при цьому ніколи не порушувалося питання про те, чи можна було врятувати людей і що для цього робилося.

Ключові слова: війна, євреї, партизани, Крим, Голокост, евакуація.

Сімферополь був зайнятий окупантами лише на четвертий місяць війни. До цього часу вже була відома трагедія, що ввійшла до історії людства під назвою Бабин Яр, яка була повторена в кожному місті України за тим же сценарієм. Про те, що чекає євреїв на окупованих територіях, прекрасно знали в ЦК КПРС, але не було жодної директиви про те, щоб врятувати єврейське населення тих областей, які можуть бути зайняті окупантами. Більше того, безпосередньо в Криму власті перешкоджали масовій евакуації населення. Через географічне розташування півострова жителі Криму не мали можливості самостійно відступати на схід, оскільки Перекопський перешийок знаходився в руках противника й евакуація могла здійснюватися лише морем або через Керченську переправу. У цих умовах, коли постало питання про те, що рятувати — людей або устаткування заводів — власті без коливань вибрали друге.

Лише ті євреї Криму, які були пов'язані з роботою на підприємствах всесоюзного значення, отримували талон на евакуацію — талон на життя. В результаті на території Кримського півострова було винищено понад сорок тисяч євреїв і шість тисяч кримчаків, реліктового народу, що проживав лише в Криму [3, с.6].

Як показав аналіз спогадів мешканців Сімферополя, що пережили окупацію, про проблему майбутнього геноциду люди навіть не замислювалися. До того ж багато хто мав досить позитивний досвід спілкування з німецькими військами на самому початку Громадянської війни.

Так, окупація не обіцяє нічого доброго, але і, судячи за тим, що було в 1918 році, не було нічого надординарного.

Перші вісті про геноцид прийшли до Криму після того, як у зайнятому окупантами Генічеську були розстріляні всі євреї. Ймовірно, це сталося 16 вересня 1941 року. Інформація про це через біженців потрапила спочатку до тих, хто

знаходився на Арабатській стрілці, а вже звідти за принципом «з вуст у вуста» до Сімферополя.

На жаль, ні власті, ні населення на це ніяк не відреагували. Втім, Іван Андрійович Козлов у своїй книзі «В Кримському підпіллі» згадує про ці дні так: «24 вересня. Міськом партії отримав секретну директиву — негайно евакуювати всіх небоєспроможних комуністів» [7, с. 11].

Комуністів рятувати треба, а ось про євреїв ні слова. Далі наводиться його діалог з дружиною: «Я вирішив залишитися з підпільниками. — А що робити мені? — Ти єврейка і тому не можеш залишатися зі мною» [7, с. 13]. Значить, серед партійних працівників тієї пори все ж було чітке розуміння того, що станеться з приходом окупантів, і відносно своїх рідних вони заходи безпеки вживали.

1 листопада 1941 року німецько-румунські частини входять до Сімферополя. Вже наступного дня свідки описують таку картину: «2 листопада. У дворі пожвавлення. Одна жінка розповідає: «Панове, я можу повідомити вам приємну новину, є наказ Гітлера, в якому говориться, що він воює не з нами, а з жидами і комуністами. Були такі, хто, почувши це, раділи, цілувалися і обнімалися» [5, арк. 112].

10 листопада стали створюватися органи місцевої національної самоврядності — татарські, болгарські, грецькі, українські комітети, серед них комітет з керівництва діяльністю єврейських общин. Головою комітету став скрипаль з оркестру кінотеатру «Більшовик» Бейлісон. Була організована «рада євреїв», через яку вирішувалися всі організаційні питання.

Завдання ради були найрізноманітніші. Одного дня членові ради, якомусь Браніцькому, наказали знайти і принести п'ять золотих годинників. «Якщо завтра до шостої вечора наказ не виконаєш, ти нам не потрібний». Браніцький обійшов усіх родичів, але зібрав лише чотири, які й приніс. Годинники у нього забрали, але після нетривалої наради наказали принести п'ять. На заперечення, що він не зможе цього зробити, його тут же жорстоко побили і викинули на вулицю [5, арк. 35].

Головна ж робота комітету полягала в налагодженні суворого обліку всього єврейського населення Сімферополя, і робота ця була виконана найбільш ретельним чином. Думається, що якби сталося так, що радянські війська раптом до кінця листопада звільнили Крим, то всі члени комітету за співпрацю з окупантами були б репресовані НКВС, як це згодом сталося зі всіма членами мусульманського, болгарського та інших комітетів.

Реєстрація євреїв проходила у дворі колишньої міліційної їдальні біля базару. Співробітники перевіряли паспорти, записували ім'я, прізвище, адресу, рік народження. Після реєстрації всі євреї повинні були носити знак Соломона величиною 10 см² [5, арк. 113].

Всі євреї Сімферополя були зобов'язані щодня приходити в общину, звідки їх направляли на різні малокваліфіковані роботи: щось вантажити, прибирати в громадських туалетах, чистити картоплю на консервному заводі. Надходили накази зібрати десять костюмів із коверкоту, потім зібрати стільки-то посуду, стільки-то подушок і т.д.

Працівники комітету метушилися, виконуючи один наказ за іншим, ще вірячи в свою потрібність властям і відганяючи найстрашніші думки. Не обмежуючись цими завданнями, представники комендатури самі стали їздити по єврейських

квартирах і забирати речі, що сподобалися. Постійно виникали інциденти, пов'язані з биттям євреїв. Приводом найчастіше служило те, що людина із зіркою йшла по тротуару. Виявляється, це було суворо заборонено. Побачивши таке «порушення порядку», німецький солдат або офіцер одразу бив «порушника».

10 грудня на стовпах і огорожах з'явився наказ про те, що всьому єврейському населенню, незважаючи на вік, слід з'явитися в медінститут або в будівлю колишнього обкому, маючи із собою носильні речі й на п'ять днів запас продуктів. Збереглися спогади людини, яка пройшла всю цю страшну дорогу.

«При вході в обком партії у вестибюлі сидів перекладач — німець і двоє росіян-поліцейських. Вони забрали паспорт і документи. Ми ввійшли до внутрішнього дворика. Один мій знайомий привіз речі на двох лінійках та вимагав розписку. Йому сказали, що речі відправлять окремо й жодної розписки не дали. Люди прибували, але німці постійно по сорок чоловік кудись відвозили. Дітей відправляли окремими партіями. Потім прийшов офіцер і відібрав молодих дівчат.

Нарешті й мене посадили в автобус. Сорок чоловік охороняли всього два солдати, але задушити їх нам навіть не прийшло в голову. На шосе Феодосії, на повороті на Червону Гору, стояли люди, вони махали нам і кричали: «Прощайте!».

Нас привезли на тринадцятий кілометр. Там уже стояли військовополонені з лопатами, і я зрозумів, що вони закопуватимуть трупи. Напроти нас стояли кулемети. Я побачив в натовпі дві своїх сестри й одну двоюрідну. З рову вже доносилися стогони та крики. Німець підвів мене до купи одягу і змусив вантажити речі на машину. Це були піджаки, хустки, жіночі кофтини, взуття.

У мене з'явилася думка тікати. Закінчивши вантаження, я зарився в ці речі. Машина рушила. Почекавши декілька хвилин, я висунув голову, в кузові нікого не було. Прихопивши чесь пал'то, біля Сергеевки я вискочив з машини» [6, арк. 113-116].

Чому люди так покірливо йшли на реєстрацію, а потім і на смерть? Мимоволі згадується, про те, як перед розкуркуленням багато кримських селян: росіяни, кримські татари — буквально напередодні вирушали з села. Хто до Сімферополя, хто до Євпаторії, а хто й далі, за межі півострова, і цим вчинком вони кардинально міняли своє життя. У хід ішли всілякі липові довідки. У людей спрацьовував інстинкт самозбереження.

Треба сказати, що процес цей був повсюдний. У ту пору до Сімферополя хлинула безліч українців, що рятувалися від розкуркулення. Вони селилися за залізницею, заснувавши селище із самотньою назвою Українка. Примітні й назви виниклих там вулиць — Київська, Харківська, Полтавська.

Чому ж цей інстинкт самозбереження не спрацював в 1941 році? Відповідь мені вбачається в тому, що справа тут не в національному менталітеті. Ті ж євреї в страшні роки погромів створювали загони самооборони і деколи давали таку відсіч, що число загиблих нападаючих навіть перевищувало число жертв погрому.

На мій погляд, річ у тому, що останні півтора десятки років проживання в тоталітарній, поліцейській державі, яким був Радянський Союз, з його безкінечними викриттями то «правих», то «лівих» ухильників, з судами над шкідниками, шпигунами й іншими «ворогами народу» в радянських людей повністю придушили волю та інстинкт самозбереження.

Примітно, що коли чотири роки опісля в аналогічному становищі виявилися кримські татари, то вони повелися точно так же. Навіть ті, кого за добу, за дві попереджали про грядущу депортацію, нічого не зробили!

З іншого боку, в 1927-1930 роках суспільна свідомість з розумінням ставилася до втікачів. У ті роки не було прийнято задавати зайвих питань, кожен повідомляв про себе рівно стільки, скільки вважав за потрібне.

Усі подальші роки радянською владою була створена система тотального стукацтва. Саме тоді з'явився термін «сексот» — ця абревіатура означає «секретний сотрудник» ДПУ, а потім НКВС. Нічого не змінилося і в роки окупації. Колишні радянські люди в найнеймовірніших масштабах продовжували доносити на своїх сусідів, але вже в німецьку або румунську поліцію.

Поряд з цим не можна не відзначити і приклади справжнього благородства й гуманізму. В дитячому будинку, який розміщувався в селі Мамак, Сімферопольського району, знайшли притулок двадцять п'ять єврейських дітей!

Перш за все, це була заслуга завідувачки Марії Станіславівни Прусс. Вона приймала дітей за «липовими документами», які сама й виготовляла, і, ризикуючи своїм життям, оберігала їх довгих два з половиною роки. Ось приклади лише двох дитячих доль: Павлуша Палатник потрапив до неї після того, як йому вдалося вибратися із ями з розстріляними, де він лежав серед трупів.

Майя Лакшина була врятована німецьким солдатом-шофером. Він прикрив її плащем і вивіз з місця розстрілу. Дівчинка сама прийшла в дитячий будинок, де й розповіла про те, що сталося.

Восени 1943 року старші вихованці, що підросли, з благословення Марії Станіславівни пішли в ліс і стали партизанами [4, арк. 87].

Тепер детальніше про партизанський рух у Криму в світлі розглядуваної проблеми.

За задумом його організаторів, число загонів в Криму повинне було відповідати числу райкомів ВКП(б) — двадцять дев'ять, але виявилось, що на початок окупації, на 1 листопада 1941 року, в ліс прибули лише двадцять чотири загони. Планувалося, що в партизанах буде виключно партійно-радянський актив усіх без винятку районів Криму.

Проте життя внесло серйозні корективи. Абсолютно несподівано для Кримського обкому ВКП(б) у ліс прийшли, бійці, що опинилися в оточенні, й командири Червоної армії, військові моряки, прикордонники.

Процес не паперового, а реального формування загонів продовжувався з 1 по 10 листопада. Серед тих, хто в ті перші дні виявився в лісі, були з РСЧА: кавалеристи — Мирон Бланк, Ісаак Генхель, Юхим Попов, Микола Фурік; танкіст — Ема Грабовецький; військові моряки — Леонід Віхман, Іосиф Певзнер, Зяма Канторів, Олександр Шимановіч; військова лікарка Соломон Мітлер; захисник Одеси — Іосиф Слітвінський; військова перекладачка — Бела Трахтенберг; із НКВС: Борис Ваксман, Натан Кобрін, Макар Халанський; із партійно-радянського активу Криму: перший секретар Карасубазарського райкому ВКП(б) Тимофій Каплун, інструктор райкому ВКП(б) Есфір Волинська, Василь Кулініч з Ялти; Ілля Аптекарь з Сімферополя, Єва Рабінович з Фрайдорфа і фактично хлопчисько, комсомолец, школяр із селища Колай — Яша Кушнір.

Згодом саме Яків Кушнір стане єдиним партизаном єврейської національності, хто пройде всю епопею з першого по останній день. Подібно до його товаришів

він не помре з голоду, не загине в бою, не буде в стані дистрофії або внаслідок важкого поранення евакуйований на Велику землю. У 1942 році одним з перших він буде нагороджений орденом Червоного прапора, в 1943 стане командиром партизанського загону.

Якщо в листопаді 1941 року в лісі було близько 3700 партизан, то через різні причини: загибель в боях, смерть із голоду, евакуація на Велику землю — на 1 січня 1943 року в усіх загонах було близько 400 чоловік [3, с.193], серед них: Леонід Віхман, Еммануїл Грабовецький, Тимофій Каплун і Яків Кушнір. Незабаром троє перших відбули на лікування на Велику землю, але до Якова Кушніра приєднався секретар Кримського обкому ВКП(б) Рувім Ямпольський. Улітку 1943 року в ліс повернулися Леонід Віхман, Ема Грабовецький, Тимофій Каплун. До закінчення партизанської епопеї серед кримських партизан уже було сорок п'ять євреїв.

Серед інших національностей це за чисельністю досить скромне восьме місце: росіяни — 2185; татари — 598; українці — 313; грузини — 145; греки — 106; вірмени — 98; азербайджанці — 83; євреї — 45 осіб. Всього на 10 квітня 1944 року було 3750 партизан [5, арк. 9].

Абсолютно інша картина з'ясувалася при аналізі нагороджених партизан. Тут євреї вже були на четвертому місці, а якщо дивитися за питомими показниками — відношення числа нагороджених до загальної чисельності, то навіть на першому. Пояснюється це тим, що практично повністю ці люди були представлені в чотирьох найважливіших іпостасях: командир, комісар, начальник розвідки, лікарка.

На завершальному етапі євреї-партизани були представлені такими командними посадами: вища посада в партизанській ієрархії Криму — командир Північного з'єднання Рувім Ямпольський; командир бригади Південного з'єднання Леонід Віхман; комісар бригади Північного з'єднання Тимофій Каплун; командир загону Яків Кушнір; комісар загону Еммануїл Грабовецький, Наум Руманов.

Ця стаття не ставить своєю за мету представити поименний список всіх партизан-євреїв. До того ж за рамкою дослідження свідомо залишені такі реліктові народи, як кримчаки і караїми, які теж залишили помітний слід у партизанській боротьбі.

Переважаюча частина євреїв-партизан першого етапу боротьби (листопад 1941 — жовтень 1942 років) була представлена бійцями і командирами РСЧА, ВМФ, НКВС. На завершальному етапі, після масового розгортання партизанського руху, поповнення йшло виключно по лінії Кримського обкому ВКП(б) і в поодиноких випадках за рахунок тих євреїв, котрі ховалися на окупованій території.

Судячи по нагородах і посадах, вклад євреїв у партизанський рух Криму був значним. На жаль, були величезні й втрати. З тих, що прийшли в ліс у листопаді 1941 року, загинув кожен другий!

Список використаної літератури

1. Басов А.В. Крым в Великой Отечественной войне 1941-1945 / А.В. Басов. — М.: Наука, 1987. — 334 с.
2. Брошеван В.М. Крымский штаб партизанского движения / В.М. Брошеван. — Симферополь: Экспресс-печать, 2001. — 103 с.

3. Гельман Б.Н., Глубочанский А.Д. Холокост: катастрофа в Крыму / Б.Н. Гельман, А.Д. Глубочанский. — Симферополь: Экспресс-печать, 2004. — 232 с.
4. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі ДА АРК). — Ф. 151. — Оп. 1. — Спр. 202.
5. Там само. — Ф. 156. — Оп. 1. — Спр. 31.
6. Там само. — Ф. 156. — Оп. 1. — Спр. 40.
7. Козлов И.А. В Крымском подполье / Иван Андреевич Козлов. — М.: ОГИЗ, 1949. — 340 с.

В.Е. Поляков

ЕВРЕЙСКИЙ ФАКТОР В ОКУПАЦИИ КРЫМА И ПАРТИЗАНСКОМ ДВИЖЕНИИ 1941-1944 ГОДОВ

До настоящего времени вклад этнических евреев в партизанское движение Крыма еще не рассматривался. В годы второй мировой войны в силу целого ряда субъективных факторов значительная часть еврейского населения полуострова не имела возможности эвакуироваться и стала жертвой Холокоста, но и при этом никогда не поднимался вопрос о том, можно ли было спасти людей и что для этого делалось.

Ключевые слова: война, евреи, партизаны, Крым, Холокост, эвакуация.

V.Ye. Poliakov

THE JEWISH FACTOR IN THE OCCUPATION OF THE CRIMEA AND THE PARTISAN MOVEMENT OF 1941–1944

The contribution of the ethnic Jews to the partisan movement of the Crimea has not been studied yet. As a result of a number of subjective factors, during the Second World War a considerable part of the Jewish population of the peninsula could not be evacuated and became the victims of the Holocaust, but the question of chances to save people and the measures taken for it has never been raised.

Keywords: war, the Jews, partisans, the Crimea, the Holocaust, the evacuation.

Надійшла до редакції 29 листопада 2011 року